

बाबु, आमा र छोरा उपन्यासमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको द्वन्द्व

सुभाषचन्द्र न्यौपाने, विद्यावारिधि

उपप्राध्यापक

नेपाली विभाग

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Email: subashneupane953@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा प्रयुक्त विसङ्गति, अस्तित्व तथा नियतिको द्वन्द्वगत विश्लेषणमा आधारित छ। उपन्यासकार कोइरालाको २०४५ सालमा प्रकाशित सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित प्रस्तुत उपन्यासमा विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद र नियतिवादको केकस्तो द्वन्द्व देखिन्छ, यहाँका पात्रहरू के कारणले विसङ्गति र नियतिको सिकार हुन बाध्य भएका छन् भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ। प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासलाई लिइएको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा अस्तित्ववाद, विसङ्गतिवाद र नियतिवादसँग सम्बन्धित ग्रन्थहरूका साथै *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासका सन्दर्भमा विमर्श गरिएका पुस्तक, जर्नल, शोधपत्र आदिको उपयोग गरिएको छ। सामग्री विश्लेषणका क्रममा निगमनात्मक विधिअनुसार स्थापित सिद्धान्तका आधारमा वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरी अन्त्यमा अर्थान्वय विधिद्वारा लेखलाई पूर्णता दिइएको छ। विसङ्गतिवादी, अस्तित्ववादी र नियतिवादी चिन्तनका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासमा यी तीनओटै चिन्तनको सशक्त प्रयोग भेटिनाले यो पूर्ण त्रिकोणात्मक द्वन्द्वमय उपन्यास हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत लेखको विश्लेषणबाट निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद, नियतिवाद, मानसिक अन्तर्घात, द्वन्द्वमय

विषयपरिचय

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यास विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको अन्योलग्रस्त द्वन्द्वमा रुमल्लिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मूल विषय हो। उपन्यासकार कोइराला (१९७१-२०३९) नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने स्रष्टा हुन्। कोइराला कथाकार, उपन्यासकार, कवि, निबन्धकार र आत्मसंस्मरणकारका रूपमा स्थापित भएका छन्। उनी साहित्यमा जस्तै राजनीतिमा पनि सफल र स्थापित व्यक्ति हुन्। धेरै समय सुन्दरीजल जेलमा बन्दीजीवन व्यतीत गरेका कोइरालाले कारागार जीवनको सही सदुपयोगका रूपमा सृजना गरेका उपन्यासहरू आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासमा उल्लेखनीय उपलब्धी मानिन्छन्। कारावासको अवधिमा कोइरालाले छोटोटा उपन्यासको सृजना गरेका छन्। यस अवधिमा रचना गरिएका र प्रकाशित भएका उनका उपन्यासहरूमा *तीन घुम्ती* (२०२५), *नरेन्द्र दाइ* (२०२७), *सुम्निमा* (२०२७), *मोदिआइन* (२०३६), *हिटलर र यहूदी* (२०४०) र *बाबु, आमा र छोरा* (२०४५) हुन्। यी छोटोटा उपन्यासहरूमध्ये *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा प्रयुक्त विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य हो। उपन्यासकार कोइरालाले सामाजिक सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाएर समाजमा व्यक्ति केकस्ता कारणले द्वन्द्वमय जीवन व्यतीत गर्न बाध्य हुन्छ, व्यक्तिका कर्मलाई कसरी नियतिको कठोर प्रहारले

क्षतविक्षत बनाइदिन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ । मानिसले गरेका हरेक प्रयत्नमा नियतिका कारण कुनै न कुनै अवरोध सृजना भइरहेको हुन्छ तर पनि व्यक्ति अस्तित्वका लागि सङ्घर्ष गर्न छाड्दैन । आफूले गरेका प्रयत्नहरू विफल भएपछि व्यक्ति भाग्यको शरणमा पर्दै कसरी अभिशप्त जीवन बाँच्न बाध्य हुन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

समस्याकथन तथा उद्देश्य

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* सामाजिक सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको संक्षिप्त आकारको उपन्यास हो । थोरै पात्रहरूको संयोजन गरी लेखिएको यस उपन्यासका सबै प्रमुख पात्रहरू विसङ्गति र नियतिको सिकार भई अभिशप्त जीवन बाँच्न बाध्य छन् । प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूमा केकस्तो विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको द्वन्द्व रहेको छ भन्ने मूल प्रश्नलाई नै यहाँ समस्याकथनका रूपमा उठाइएको छ भने समस्याकथनमा उठाइएको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको केकस्तो द्वन्द्वात्मक अवस्था देखिन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्नु नै प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

पूर्वकार्यको सर्वेक्षण

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासका सन्दर्भमा विभिन्न कोणबाट विश्लेषणहरू भएका छन् तर यस उपन्यासमा निहित विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिगत त्रिकोणात्मक द्वन्द्वको अवस्थाका बारेमा बारेमा विमर्श भएको पाइँदैन । त्यसैले यही विषयलाई प्रस्तुत लेखमा विश्लेषण गरिएको हो । प्रस्तुत उपन्यासका सन्दर्भमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिगत त्रिकोणात्मक द्वन्द्वको अवस्थाका बारेमा व्याख्या, विश्लेषण र समालोचना गरेको नपाइए पनि यस कृतिका सन्दर्भमा जेजस्ता पूर्वाध्ययनहरू भएका छन् तिनैलाई कालक्रमका आधारमा प्रस्तुत गरी यस उपन्यासमा निहित विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिगत त्रिकोणात्मक द्वन्द्वको अवस्थाको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

कृष्णप्रसाद दाहाल (२०६०) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा द्वन्द्वविधान* नामक ग्रन्थमा उपन्यासकार कोइरालाका उपन्यासहरूमा रहेका पात्रहरूमा केके आधारमा द्वन्द्वको स्थिति उत्पन्न भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरेका छन् । कोइरालाका उपन्यासहरूमा द्वन्द्वको अवस्था विश्लेषणका क्रममा उनको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा मानव नियतिको प्रश्नलाई जोडदार रूपमा उठाइएको छ भन्दै यहाँ उपन्यासकारको नारी नियतिवादप्रतिको सीमान्तीय स्वरूप प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

ज्ञानु पाण्डे (२०६२) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद* नामक ग्रन्थमा अस्तित्ववादी चेतनाका आधारमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासका पात्रहरूको विश्लेषण गरेकी छन् । पाण्डेले बाबु, आमा र छोरा उपन्यास अस्तित्ववादी भएर पनि यसमा विसङ्गत चिन्तनको बाहुल्य छ, मान्छेले जति प्रयास गरे पनि उसको जीवनमा विसङ्गति थपिनुसिवाय उसलाई प्राप्तिको सन्तुष्टि कहिल्यै हुँदैन, किनकि जीवनमा कतिबेर आफ्नो काबुबाहिरको नियति भोगनुपर्ने हो, त्यसो कसैलाई थाहा छैन । त्यसैले प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूले विसङ्गतिकै बिच जीवनको अस्तित्वका लागि नियतिको शरणमा परेका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

चन्द्रमणि अधिकारी (२०६५) ले *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू* नामक ग्रन्थमा कोइरालाका सबै उपन्यासहरूको औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् । यसै क्रममा कोइरालाको *बाबु आमा र छोरा* उपन्यासको विश्लेषण गर्दै अधिकारीले यो उपन्यास मानव नियतिको प्रबलतम उदाहरण र कठोरतम दण्डको

चूडान्त अभिव्यक्ति हो भन्दै यस उपन्यासमा पूर्वीय समाजमा प्रचलित नारी नियतिको अधीनमा हुन्छे भन्ने उक्तिलाई आधार बनाएर लेखिएको उपन्यास हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

कुमारप्रसाद कोइराला (२०६८) ले *आख्यान विमर्श* नामक ग्रन्थमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा निहित मानवतावादको समीक्षा गरेका छन् । कोइरालाका उपन्यासहरूको समीक्षाका क्रममा *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा नियतिले ठगिएकी नारी उमाको दुःखलाई विषय बनाइएको कुरा उल्लेख गर्दै कोइरालाले उमा आफ्नो पूर्व प्रेमी वा पतिलाई नियतिले सौताको छोरो मान्न विवश छे भने छोरो आफ्नै पत्नीलाई नियतिका कारणले सौतेनी आमा मान्न विवश छ, त्यसैले यो उपन्यासका पात्रहरू नियतिको सिकार भएका छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

हरिप्रसाद शर्मा (२०६८) ले *वी.पी.का उपन्यास* नामक विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका सबै उपन्यासहरूको संयुक्त प्रकाशनको भूमिका स्वरूप रहेको “विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासका सम्बन्धमा” नामक लेखमा *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा उमाले जीवनमा भोग्न बाध्य हुनुपरेका प्रेमिका, भार्या, माताका मोडहरूलाई उसका स्वैच्छिक चाहनाका परिणति नमानेर नियतिका कठोर प्रहार ठान्नुपर्छ किनभने नियतिले लखेटेको मानिस जीवनमा आइपर्ने सुखद, दुःखद परिस्थितिहरू स्वीकार्न विवश हुन्छ । त्यसैले यो उपन्यास नियतिवादी जीवन दृष्टिबाट निर्दिष्ट बनेको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

बाबु, आमा र छोरा उपन्यासका सन्दर्भमा माथि प्रस्तुत भएका विश्लेषणहरूमा प्रस्तुत उपन्यासमा नियतिवादको सशक्त प्रयोग गरिएकाले यस उपन्यासका पात्रहरू कठोर नियतिको सिकार भएका छन् भन्ने कुरा मात्र उल्लेख गरिएको छ । यी विश्लेषणहरूमा यस उपन्यासका पात्रहरूमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको केकस्ता त्रिकोणात्मक द्वन्द्वको अवस्था सृजना भएको छ र त्यस द्वन्द्वका कारण यहाँका पात्रहरू केकस्तो अभिशप्त जीवन बाँच्न बाध्य छन् भन्ने कुराको विश्लेषण नभएकाले यही शोधरिक्तता पूरा गर्नका लागि यो लेख तयार पारिएको हो ।

शोधविधि तथा सामग्री

प्रस्तुत लेख पुस्तकालयीय कार्यसँग सम्बन्धित भएको हुनाले यसलाई पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री जुटाई तिनै सामग्रीको व्याख्याविश्लेषणका माध्यमबाट *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको केकस्तो द्वन्द्वात्मक अवस्था देखिन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा समीक्षकहरूका व्याख्याविवेचनासँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको उद्धरण गरी तथ्यलाई पुष्टि गरिएको छ । यस किसिमका सामग्रीहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा यस लेखमा प्रयुक्त छन् । यो लेख कृतिको सूक्ष्म पठन तथा कृतिगत उद्गारको व्याख्याविश्लेषणमा केन्द्रित रहेकाले *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यास नै प्राथमिक सामग्रीका रूपमा रहेको छ ।

प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा केन्द्रित रहेको छ । यस लेखमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासलाई आधार बनाएर यस उपन्यासमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको केकस्तो द्वन्द्वात्मक अवस्था देखिन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिको निगमनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्दै व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको समेत उपयोग गरी अन्त्यमा अर्थापनविधिमा फर्त लेखलाई पूर्णता दिइएको छ ।

सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययन उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा निहित विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको द्वन्द्वात्मक विश्लेषण गर्नु मात्र रहेको छ। प्रस्तुत उपन्यासलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिने आधारहरू हुँदाहुँदै पनि विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको केकस्तो द्वन्द्वात्मक स्थिति सृजना भएको छ र त्यसले पात्रहरूको जीवनमा केकस्तो नकारात्मक असर परेको छ, भन्ने कुराको विश्लेषणमा मात्र सीमित हुनु यस लेखको सीमा हो।

परिणाम तथा छलफल

विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिवादको सैद्धान्तिक अवधारणा

मानिसको जीवनमा कुनै विशिष्टता प्राप्त गर्ने इच्छा तथा स्थायित्व प्राप्त गर्ने इच्छा कठिन सङ्घर्षपछि पनि निरर्थक भइरहेको हुन्छ। हाम्रा सम्पूर्ण प्रयासहरू विफल नै हुन्छन्। त्यसकारण जबसम्म जीवन छ, त्यसलाई जसरीतसरी भोग्नुपर्दछ, विशेष अर्थ दिने र बढी महत्त्व दिने प्रयास गर्नु हुँदैन। जीवन एउटा भोगाइ मात्र हो। हामी केही पनि होइनौं भन्ने मान्यता नै विसङ्गति हो। जीवन दुर्वोध्य भएकाले यस्तो जीवनलाई व्यक्त गर्न सुबोध र सरल भाषाशैली सक्षम छैन। जीवनलाई परिभाषित गर्न र विशिष्ट स्थायित्व प्रदान गर्न हामी जतिजति प्रयत्न गर्छौं उतिउति हामी विसङ्गत अवस्थामा पुगी असफल भइरहेका हुन्छौं भन्ने अवधारणा नै विसङ्गतिवाद हो (आचार्य, २०६२, पृ.१४७)। उपन्यासकार कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासका पात्रहरूले यस्तै अवस्था भोगेका हुनाले यसै सैद्धान्तिक अवधारणाका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण गरिएको हो।

विसङ्गतिकै बिचमा पनि व्यक्तिले अनेक प्रयत्नद्वारा आफ्नो अस्तित्व बचाउनका लागि वा आफूलाई स्थापित गराउनका लागि अनेक सचेत सङ्घर्ष गर्नुपर्छ, जसलाई अस्तित्व भनिन्छ। विसङ्गतिको बोध नभइकन अस्तिवादी बन्नु सम्भव छैन। मान्छे आफैँले एकै आफ्नो मूल्यको सृजना गर्नुपर्छ र त्यही मूल्यलाई मूर्त रूप दिँदै उसले आफ्नो पहिचान वा अस्तित्व स्थापित गर्न सक्नुपर्छ। संसारमा मान्छे मात्र अस्तित्वशाली बन्न सक्छ। यहाँ अरू कुनै पनि पदार्थ वा प्राणी मान्छे जस्तो विवेकशील, स्वतन्त्र र अस्तित्वशाली छैन। मानिसले आफ्नै स्वतन्त्र र मौलिक सृजनाद्वारा आफ्नो अलग पहिचान वा अस्तित्व सृजना र प्रमाणित गर्दै संसारलाई प्रभावित तुल्याउनुपर्छ। मानिसले आफ्नो स्वतन्त्र सङ्कल्प र इच्छा शक्तिको प्रयोगद्वारा आफ्नो भाग्य वा भविष्यलाई बनाउन तथा नयाँ मोड दिन सक्छ। कुनै कुराको वरण, चयन वा निर्णय गर्ने काम मानिसले मूलतः आफ्नै स्वतन्त्र इच्छाशक्तिकै आधारमा गर्दछ, भने यही स्वतन्त्र इच्छा शक्ति वा वरण, चयन र निर्णय गर्ने कामबाट नै उसको स्वतन्त्र अस्तित्व प्रमाणित हुन्छ (जोशी, २०५७, पृ.१०७)। प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूले पनि नचाहँदै नचाहँदै, असफलताकै बिचमा बाँच्ने र जीवनसँग सम्भौता गर्ने प्रयास गरेका हुनाले यही अवधारणाका आधारमा *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको हो।

मानिस परिस्थितिको दास हो। उसले नचाहँदा नचाहँदै वा जान्दा जान्दै पनि दुःखद परिणाम भोग्न विवश हुनुपर्छ, त्यस्तो परिस्थितिको स्वीकार्यतालाई मानव नियति मानिएको छ (अधिकारी, २०६५, पृ.१०९)। जस्तोसुकै अवस्थामा पनि मानिसले कर्मवाद र भाग्यवादका रूपमा सुखदुःख, लाभहानी, खुसीपीडा आदिको परिणाम भोग्न बाध्य हुनुपर्छ भन्ने पूर्वीय अवधारणा नै नियतिवाद हो। मानिसको प्रारब्धमा जे छ त्यही मात्र जीवनमा प्राप्त हुन्छ र भोग्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त वा मान्छेले पूर्वजन्मको कमाइ नै वा फल नै भोग्नुपर्छ भन्ने चिन्तन नै नियतिवाद हो। यिनै पाश्चात्य सन्दर्भका विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद र पूर्वीय सन्दर्भको नियतिवाद वा भाग्यवादको सशक्त द्वन्द्व कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा भएकाले त्यसैको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको हो।

बाबु, आमा र छोरा उपन्यासको द्वन्द्वपरक विश्लेषण

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको तीव्र द्वन्द्व देखिन्छ। उपन्यासभरि यी तीन तत्त्वको द्वन्द्वमा नियतिको जित भएको देखिन्छ। यस उपन्यासका प्रमुख तीनैजना पात्रहरूले चाहे जस्तो जीवन बाँच्न पाएका छैनन्। व्यक्ति जे चाहन्छ त्यो हुँदैन र जे चाहँदैन त्यो विवश भएर भोग्न बाध्य हुन्छ भन्ने विसङ्गतिवादी जीवन भोगाइमा यहाँका पात्रहरू अभिशप्त जीवन बाँच्न बाध्य भएका छन्। प्रस्तुत उपन्यासका प्रमुख पात्रहरूमध्ये उपन्यासकी नायिका वा उमाले आफूभन्दा पच्चीस वर्ष जेठो बस्नेतसँग विवाह गरी जीवन व्यतीत गर्न चाहेकी थिइन। उसले त्यसको सशक्त विरोध पनि गरेकी छे तर नियतिका सामु उसको केही लागेन। उसले अर्कैको गर्भ बोकेर पनि बस्नेतसँग विवाह गर्न बाध्य हुनुप्यो र त्यस्तो कठिन परिस्थितिमा पनि आफूलाई स्थापित गर्दै घरगृहस्थी समाल्न विवश हुनुप्यो। यो उमाको जीवनको विसङ्गत अवस्थालाई पनि उसले नियतिको खेल वा आफ्नो भाग्य सम्भरेर स्वीकार्नु प्यो। तसर्थ उमाको जीवन विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको द्वन्द्वले तनावग्रस्त बन्न पुगेको छ।

कलेजमा पढ्दै गरेको साथी, विद्यार्थी नेता शिवप्रसादसँगको प्रेममा उसले आफूलाई सम्पूर्ण रूपमा समर्पित गरिसकेकी थिई। उसको चाहना, उसका सपना र भविष्य पनि शिवप्रसादसँगै सजिएका थिए। शिवप्रसादसँग उसले प्रेम मात्र गरिन विवाह पनि गरेकी थिई। त्यही शिवप्रसादको गर्भ बोकेर उसैको बाबुसँग विवाह मण्डपमा बस्नुपर्ने अत्यन्त कारुणिक व्यथापूर्ण नियति उमाले भोग्नु परेको छ। उसलाई आफ्नो लोग्ने बस्नेत आफ्नै पति/प्रेमी शिवप्रसादको बाबु हो भन्ने थाहा नभए पनि नियतिले उसलाई त्यही घरमा पुऱ्याएको छ। आफ्ना सम्पूर्ण चाहनाहरू, सपनाहरू, जीवनको ज्योति, सुन्दर भविष्यलाई तिजाञ्जली दिएर उमाले बस्नेतकी पत्नी भएर उसको घरगृहस्थी समालेकी छे। विवाहको प्रारम्भिक अवस्थामा मानसिक अन्तर्द्वन्द्वका कारण उसले बस्नेतलाई उपेक्षाको दृष्टिले हेरे पनि जब उमाकी आमाको निधन भएको समाचार उसले सुनी तब उसले आफू जीवनमा एकलो भएको महसुस गरी। आफू एकलो भए जस्तै बस्नेत पनि पत्नीको मृत्युपछि एकलो भएको आभास उसलाई हुनाथाल्यो र उसले नियतिसँग सम्भौता गरेर आफूलाई बस्नेतमा पूर्ण र आत्मिक रूपमा समर्पण गरी। हुन त विवाह भएकै रात उसले शिवप्रसादको गर्भसहित बस्नेतकी पत्नी भएर उसको ओछ्यानमा सुत्नुपरेको थियो तर त्यो क्षण उसका लागि एउटा कठोर नियतिको प्रहार थियो। उमाकी आफ्नी आमाको मृत्यु भएको रातमा भने उसको शरीर मात्र बस्नेतले प्राप्त गरेर उसको मन पनि प्राप्त गरेको थियो। यसअघि उमाको शरीर मात्र बस्नेतसँग हुन्थे। लोग्ने शरीर मात्र प्राप्त गरेको हुन्थ्यो तर मन भने शिवप्रसादसँगै हुन्थ्यो। आमाको निधन भएपछि उमा पूर्ण रूपमा तन र मनबाटै बस्नेतकी भई र आफ्नो गर्भमा हुर्किरहेको शिवप्रसादको बच्चालाई पनि त्यही घरको सदस्यका रूपमा स्थापित गराउने अठोट गरी। यो उमाको जीवनमा आएका विसङ्गत क्षणहरूकै बिच उसले अस्तित्वका लागि नियतिसँग गरेको कठोर सम्भौता हो, आफ्नै अस्तित्वका लागि गरेको त्याग हो।

प्रस्तुत उपन्यासमा उमाको जीवनमा नियतिले नराम्ररी प्रहार गरेको छ। व्यक्तिको स्वतन्त्र बाँच्न पाउने, छान्न पाउने, चयन गर्न र निर्णय गर्न पाउने अधिकारलाई नियतिले प्रहार गरेको छ। नियतिको यस किसिमको कठोर प्रहारलाई जसरी भए पनि सहेर बाँच्नुबाहेक उमाको जीवनमा अर्को उपाय छैन। यस्तो नियतिको कठोर प्रहारबाट आहत बनेकी उमाले आत्महत्या गर्ने सोच नबनाएकी पनि होइन तर आफ्नो प्रथम प्रेमको चिनो उपहारका रूपमा आफ्नो पेटभित्र प्रतिदिन हुर्कँदै गरेको हुनाले त्यही प्रेमको प्रतीकलाई जीवन्त राख्न पनि उसले आत्महत्या गर्न सकिन। जीवनभर विसङ्गतिकै विचमा पनि नियतिको सिकार भएर आफ्नो र बच्चाको अस्तित्वका लागि उमा बाँचिरहेकी छे। उपन्यासको अन्त्यमा आफ्नै प्रेमी/पति वा आराध्य देव शिवप्रसादलाई

देखेर कोठामा ऊ के गरिरहेकी छे, उसको मानसिकता कस्तो भयो भन्ने कौतूहलमा नै उपन्यास समाप्त भएको छ। थाहा छैन शिवप्रसादको छोरालाई बस्नेतको छोराका रूपमा हुर्काइरहेकी, लालनपालनमा एकचित्त भएर लागेकी उमा आफ्नो लोग्नेलाई छोराका रूपमा देखेर केकस्तो अवाक अवस्थामा पुगी वा उनीहरू बन्द कोठाभित्र नियतिसँग कस्तो सम्भौता गर्दै छन् वा कुन तीक्ष्ण प्रहार सहन विवश हुँदै छन् त्यो उपन्यासमा स्पष्ट हुनसकेको छैन।

मानिस आफ्नो भाग्यको निर्माता आफैँ हो, उसले अनेक प्रयत्न गरेर आफ्नै स्वतन्त्र निर्णयहरूबाट सङ्घर्ष गर्दै आफूलाई स्थापित गराउनुपर्छ भन्ने अस्तित्ववादी चेतनालाई यस उपन्यासमा नियतिले बज्र प्रहार गरेको छ। मानिस केही होइन, उसको भाग्य पूर्वजन्ममा नै लेखिएको हुन्छ, भावीले लेखिदिएको नियति व्यक्तिले भोग्ने पर्छ। व्यक्तिले यस संसारमा चाहेर पनि केही गर्न सक्दैन, केवल जीवनलाई जेजस्तो अवस्थामा भए पनि भोग गर्दै जानुपर्छ भन्ने पूर्वीय नियतिवादी दर्शन यस उपन्यासमा घटित भएको छ। भाग्य वा नियतिका अगाडि बसैको केही लाग्दैन, कर्ममा जे लेखिएको छ त्यो भोग्ने पर्छ। आफ्नो भोग नसकिउन्जेल व्यक्ति मर्न पनि सक्दैन भन्ने पूर्वीय दर्शनको नियतिवाद वा भाग्यवादबाट निर्देशित भएर उपन्यासकारले उमालाई सोही रूपमा प्रस्तुत गरेका हुनाले उमाको समग्र जीवन विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको द्वन्द्वमा रुमल्लिँदै अन्त्यमा नियतिसँगको सम्भौतामा उपन्यास समाप्त भएको छ।

प्रस्तुत उपन्यासको दोस्रो खण्डका रूपमा रहेको आमा शीर्षकमा उमाको आत्मालापका रूपमा आफूले भोगेको जीवनको विसङ्गत पक्ष, विसङ्गतिकै विचमा आफू बाँच्नुपर्ने अवस्थाको अस्तित्ववादी चेतना तथा नियतिको सिंकार हुँदै जे हुँदै छ गलत हुँदै छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि सोही अवस्था विवश भएर भोग्नुपरेको नियतिगत दुर्दशाका कारण प्रस्तुत उपन्यासकी प्रमुख पात्र उमामा विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको प्रबल द्वन्द्व छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। उपन्यासभरि त्रिकोणात्मक द्वन्द्वको भुङ्गोमा पिल्सिएकी उमा उपन्यासको अन्त्य हुँदा पनि द्वन्द्वबाट मुक्त हुन सकेकी छैन।

प्रस्तुत उपन्यासको अर्को प्रमुख पात्र बस्नेतमा पनि विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको त्रिकोणात्मक द्वन्द्व रहेको पाइन्छ। आफूले चाहेको जस्तो जीवन बस्नेतले पनि भोग्न पाएको छैन। जेठी पत्नीलाई अनेक उपायबाट उसले बचाउन गरेको प्रयत्न सफल भएको छैन। छोरोको विवाह गर्ने उमेरमा आफूले विवाह गर्नुपर्ने वाध्यता उसलाई आइपरेको छ। त्यो पनि छोराकै पत्नी बुहारीसँग। नियतिले बस्नेतसँग अनौठो मजाक गरेको छ। नियतिले बस्नेतसँग यस्तो खेल खेल्थे कि ऊ उपन्यासभरि सत्यबाट अनविज्ञ छ र अन्जानमा नै उपन्यास समाप्त भएको छ। आफ्नै छोराकी प्रेमिका/पत्नीलाई घरमा अन्जानबस भित्र्याएपछि उसले पश्चात्ताप गरेको छ। आफूभन्दा आधा उमेरभन्दा बढी कान्छी पत्नीलाई भित्र्याएर उसमाथि अन्याय गरे कि ? उसलाई दुःख दिए कि भनेर उसलाई पछुतो भएको छ र यही कारणले उसको मानसिकता अन्योलग्रस्त बनेको छ। कान्छी पत्नीको रुखो व्यवहारका कारण दोस्रो विवाह गरेर पनि बस्नेत सुखी हुन सकेको छैन।

विसङ्गतिको अवस्थामा व्यक्ति असत्यलाई वास्तविक सत्य मानेर बाँच्न बाध्य हुन्छ। सत्य के हो ? त्यो व्यक्तिले कहिल्यै जान्न सक्दैन। त्यसैले व्यक्तिहरू भ्रममा बाँचेका हुन्छन्। यहाँ बस्नेत उपन्यासभरि भ्रममा बाँचेको छ। आफ्नी पत्नीको गर्भमा रहेको बच्चा आफ्नै हो भन्ने भ्रममा खुसी भएर रमाएको छ। आफ्नी पत्नी उमा आफ्नै छोराकी पत्नी हो भन्ने सत्य वा रहस्य अरू सबैले थाहा पाइसक्ता पनि बस्नेत अज्ञानतामै छ। बस्नेत छोराको बच्चालाई आफ्नै बच्चा सम्भरेर आशावादी जीवन बाँचिरहेको छ। यथार्थमा संसारमा मानव भ्रममा बाँचेको हुन्छ, जे सत्य हो त्यो बाहिर प्रकट हुँदैन र जे बाहिर प्रकट भएको छ त्यो सत्य हुँदैन भन्ने विसङ्गतिवादी

चिन्तन बस्नेतका जीवनमा घटित भएको छ। नियतिले उसलाई आफ्नै छोराकी पत्नीको पति बनाएको छ र यही नियतिको क्रूर प्रहारबाट आहत बनी बस्नेत अभिशप्त जीवन बाँचन बाध्य छ। त्यसैले बस्नेत विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको त्रिकोणात्मक जालोमा जेलिएर बाँचन विवश पात्र हो।

प्रस्तुत उपन्यासको पहिलो खण्डमा बाबु शीर्षकमा बस्नेतले आत्मालापका रूपमा आफ्ना दुई पत्नीका व्यवहारलाई स्मरण गरेको छ। दुवै पत्नीहरूबाट पूर्ण रूपमा शारीरिक प्रेम प्राप्त गरे पनि दोस्रो पत्नीको आगमनपछि बस्नेतको मानसिक अवस्था द्वन्द्वमय बनेको छ। आफ्नो साथी सरहको छोरोले नित्य आफूलाई दोस्रो विवाह गर्ने सल्लाह दिएको भए पनि दोस्रो विवाहपछि छोरो के कारणले घर आउन छाड्यो भन्ने कुरामा पनि बस्नेत बढी द्वन्द्वग्रस्त बनेको छ। भ्रमपूर्ण यथार्थमा बाँचेको र असत्यलाई ध्रुवसत्य मानी सन्तुष्ट हुने प्रयासमा रहेको बस्नेत विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिले द्वन्द्वमा अभिशप्त जीवन बाँचन विवश चरित्र हो।

प्रस्तुत उपन्यासको तेस्रो पात्र हो बस्नेतको जेठी पत्नीपट्टिको छोरो, उमाको प्रेमी तथा पहिलो पति शिवप्रसाद। शिवप्रसाद पनि नियतद्वारा ठगिएको अभिशप्त पात्र हो। आफ्नै कजेलकी सहपाठीसँग प्रेम विवाह गरी सुन्दर सपना देखेको शिवप्रसादकी पत्नी उमालाई नियतिले खोसेर लगी उसैकी कान्छी आमा बनाएको छ। उसैको बिर्यबाट जन्मेको उसको आफ्नै सन्तानलाई उसले आफ्नो भन्न पाएको छैन। त्यो सन्तानलाई आफ्नै भाइ मान्नु परेको छ। शिवप्रसादले जे चाहेको थियो त्यो उसले प्राप्त गर्न सकेन। उसले जे चाहेको थिएन त्यही अवस्था ऊ विवश भएर भोग्न बाध्य छ र आफ्नै पत्नीलाई कान्छी आमाका रूपमा कोठामा एकलै देख्दा र आफ्नै सन्तानलाई अर्काको सन्तान मान्नुपर्दा शिवप्रसादमा केकस्तो मानसिक घातप्रतिघातका अवस्थाहरू सिर्जना भए होलान् भन्ने कुराको अनुमान गर्न पनि मुस्किल छ। आमा र बाबुका दृष्टिबाट शिवप्रसादको चरित्रलाई उद्घाटन गरिएको छ। आमालाई भेट्न कोठाभित्र पसेको शिवप्रसादले आमाका रूपमा आफ्नै प्रेमिका/पत्नीलाई देखेपछि उसले के गऱ्यो होला ? उमा र शिवप्रसाद धेरै बेरसम्म कोठामा के गरेर बसिरहेका छन्, उनीहरू केकस्तो परिस्थितिसँग केकसरी सम्भौता गर्दै छन् वा उनीहरूले कुन बाटो अवलम्बन गरे भन्ने अन्यासमा नै उपन्यास समाप्त भएको छ। त्यसैले शिवप्रसाद विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिको त्रिकोणात्मक द्वन्द्वमा रुमल्लिएको अभिशप्त चरित्र हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ।

बाबु, आमा र छोरा उपन्यासमा समाजमा प्रचलित नारी नियतिको अधीनमा हुन्छे भन्ने उक्तिलाई आधार बनाएर समाजको यथार्थभित्र पात्रले भोग्नुपरेको कारुणिक जीवनलाई प्रस्तुत गरिएको छ। नारीका विविध रूप प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा यस उपन्यासकी प्रमुख पात्र तथा नायिका उमालाई प्रेमिका, पत्नी र आमाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यी तीनओटै चरणमा उमा विसङ्गत जीवन बिताइरहेकी उमाको मनोजगत्लाई यस उपन्यासमा निकै गहन रूपमा हेरिएको छ र उसभित्रको कुण्ठा र मनोभावनाको विश्लेषण गरिएको छ। यसै सन्दर्भमा बस्नेत र उसकी कान्छी पत्नी उमाका आआफ्ना दैनिकीका रूपमा दुवैको मनोविश्लेषण गरेर उपन्यासकारले प्रेमको खोक्रोपन, नारीको यौन विवशता र जीवनको निस्सारतालाई औपन्यासिकता प्रदान गरेका छन्। प्रेमको खोक्रोपनबाट मानिस केवल गृहस्थी र सम्भौताहरूका बिच प्रेमभन्दा भिन्नै प्रकारको जीवनको संरचना गर्दछ भन्ने कुरा उपन्यासमा देखाइएको छ। प्रेमभन्दा भिन्नै प्रकारको जीवन भनेको उपन्यासकारका दृष्टिमा गृहस्थीको सन्तोष हो। यसै कुरालाई उमाका माध्यमबाट अत्यन्त स्वाभाविक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उमाको मनोविश्लेषणले नारीजातिको मनोदशालाई बुझ्न मात्र होइन नारी चरित्रको वास्तविकता पनि भल्किएको छ। नारीको सक्रिय सहयोगविना गृहस्थीको सन्तोष हुँदैन भन्ने विचार पनि यसबाट स्पष्ट हुन्छ। अतः प्रस्तुत उपन्यास भावनात्मक तथा मनोवैज्ञानिक दुवै रूपमा नियतिनिर्दिष्ट जीवन भोगाइको दारुण प्रस्तुति हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ।

बाबु, आमा र छोरा सामाजिक विसङ्गतिता साथै मानव नियतिको प्रबल चूडान्त उदाहरणका रूपमा आएको छ। मानव नियतिको प्रबलतम उदाहरण र कठोरतम दण्डको कलात्मक प्रस्तुतिमा चिन्तन, तर्क र संस्मरणका रूपमा अभिव्यक्त नियतिको क्रूर बाघपञ्जाको सिकार भएका नारीका तीन मनोदशाको विश्लेषण यस उपन्यासमा गरिएको छ। उपन्यासकी मूल पात्र उमाले नियतिकै निर्देशनमा तीनओटा निर्णय लिन बाध्य हुनुपरेको छ। उसको पहिलो निर्णय कसैको सल्लाहबिना शिवप्रसादसँगको विवाह र उसको गर्भधारण गर्नु हो। दोस्रो बूढो बस्नेतसँग विवाह र तेस्रो आफ्नो पूर्व पति शिवप्रसादसँगको भेट। यी तीनओटै निर्णयमा उसको स्वैच्छिक चाहनाले भन्दा पनि नियतिले निर्देशित गरेको छ। पहिलो निर्णयमा पनि उसको पूर्ण सहमति छैन। किनकि अचानक विवाह गरेर एकलै उमा विवाह बन्धमा बाँधिने र उसको गर्भधारण गर्ने मानसिकतामा पुगेकी थिइन्। लहैलहैमा शिवप्रसादका प्रेममा पागल भएर उसले आफूले नचाही नचाहीकन शिवप्रसादसँग वैवाहिक सम्बन्धमा हेर्न नहुने भन्दा भन्दै भन्दै उससँग सुहागरात बिताउन र गर्भधारण गर्न बाध्य भएकी छे। अरू दुई ओटा अवस्थाहरूमा पनि उसको थोरै पनि सहमति छैन तर पनि उसले ती अवस्थाहरू भोग्नुपरेको छ। नियतिनिर्दिष्ट मानिस जीवनका सुखदुःखद जेजस्ता परिस्थिति आए पनि स्वीकार गरेर सम्झौता गर्न बाध्य हुन्छ र उसले सम्झौता नगरी सुखै छैन भन्ने नियतिवादी कठोर अनुशासनका जन्जिरले उमा बाँधिनेछे। अतः प्रस्तुत उपन्यास नियति, विसङ्गति र अस्तित्वको त्रिकोणात्मक द्वन्द्वमा जेलिएको उपन्यास हो र यहाँका सबै पात्रहरू कुनै न कुनै रूपमा नियति, विसङ्गति र अस्तित्वको त्रिकोणात्मक भुमरीमा जेलिएर अभिशप्त जीवन व्यतीत गर्न बाध्य छन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *बाबु, आमा र छोरा* त्रिकोणात्मक द्वन्द्वमय उपन्यास हो। यस उपन्यासका पात्रहरू विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिग्रस्त द्वन्द्वको अवस्था भोग्न बाध्य भएका छन्। उपन्यासमा सबभन्दा बढी द्वन्द्व उपन्यासकी नायिका उमामा देखिन्छ। जसले आफ्नै पतिको बाबुसँग विवाह गरी नियतिको कठोर प्रहार सहनु परेको छ। मान्छेले चाहेका कुनै पनि कुरा पूर्ण हुँदैनन्। मानिस जे चाहन्छ त्यो हुँदैन र जे चाहँदैन त्यो विवश भएर भोग्न बाध्य हुनुपर्छ भन्ने विसङ्गतिवादी चिन्तन यस उपन्यासका सबै पात्रहरूमा लागू भएको छ। मानिसको कर्ममा जे लेखिएको छ त्यो मान्छेले भोग्नुपर्छ भन्ने नियतिवादी जीवन भोगाइ यहाँका पात्रहरूले भोगेको कठोर यातनामय जीवन हो। यस्तो कष्टपूर्ण, कहालीलाग्दो र विवश मनोदशामा पनि पात्रहरू बाँचेका छन्, बाँच्नका लागि कठोर सम्झौता गर्न तयार भएका छन्। निरन्तर सङ्घर्षमा आफूलाई होमेका छन्। अतः प्रस्तुत उपन्यासका पात्रहरूमा अस्तित्ववादी चिन्तन पनि प्रबल रूपमा देखिन्छ। यही विसङ्गति, अस्तित्व र नियतिवादको कुशल संयोजन *बाबु, आमा र छोरा* उपन्यासमा गरिएको हुनाले प्रस्तुत उपन्यास त्रिकोणात्मक द्वन्द्वमय उपन्यास हो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, चन्द्रमणि (२०६५). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू*. मणि पुस्तकालय।

अधिकारी, सीता (२०७४). कोइरालाका मिथकीय उपन्यासका वैचारिक अन्वेषण. *दृष्टिकोण वार्षिक जर्नल*. अड्क ७. पृ. २९-४०।

आचार्य, कृष्णप्रसाद (२०६२). *पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त तथा समालोचना पद्धति र नेपाली समालोचना*. क्षितिज प्रकाशन।

- कोइराला, कुमारप्रसाद (२०६८). *आख्यान विमर्श*. ओरिएण्टल पब्लिकेसन ।
- कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०६८). *वी.पी. का उपन्यास*. साभा प्रकाशन ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७). *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान*. साभा प्रकाशन ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०३८/२०५७). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद*. (चौथो संस्क.).साभा प्रकाशन ।
- दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०७०). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा द्वन्द्वविधान*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाण्डे, ज्ञानू (२०६२). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा अस्तित्ववाद*. नेपाली आख्यान समाज ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. (दोस्रो संस्क.).साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, हरिप्रसाद (२०६८). *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासका सम्बन्धमा*. भित्र *वी.पी. का उपन्यास*. लेखक.
विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला. साभा प्रकाशन ।